

ГРУПОВИЙ МІФ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

Поряд з колективним та індивідуальним міфами є ще й груповий міф як розгорнутий наратив історії групи та продукт дії захисних групових механізмів у складних соціальних ситуаціях. Груповий міф виникає за певних соціально-психологічних умов, серед яких: наявність історії групи як відображення певного часового проміжку її розвитку, достатнього для створення наративів про власні цінності, діяльність, досягнення; потреба в збереженні єдності членів групи та її ідентичності; потреба в забезпеченні функціонування групи та керування нею; існування загрози цілісності групи і як реакція на цю загрозу – згуртування групи та зменшення соціальної дистанції між її членами, зростання частки колективних форм прийняття рішень та поведінки. Імовірність виникнення міфу зростає в складних соціальних ситуаціях, особливо в кризових і травматичних, коли людина неспроможна діяти звичним способом, а інформація сприймається нею некритично. У таких ситуаціях актуалізується історична пам'ять спільноти, залучається досвід розв'язання соціальних проблем попередніми поколіннями, а здатність людини впливати на хід подій істотно зменшується, через що вона готова, аби розв'язати проблему, навіть повірити в неймовірне. У міфі як засобі долання групою складних соціальних ситуацій можна виокремити такі складники: когнітивні, що окреслюють ступінь визначеності ситуації для членів групи; емоційні, завдяки яким вдається зменшити їхню тривожність і невпевненість; настановчо-регулятивні, котрі спрямовують діяльність групи на перетворення й долання перешкод соціальної дійсності. Відображення складних соціальних ситуацій представниками окремих соціальних і професійних груп у продуктах групової творчості, зокрема в міфі, є перспективним напрямом психологічних досліджень.

Ключові слова: мала група, ідентичність групи, групова феноменологія, груповий міф, складні соціальні ситуації, групова взаємодія, групова динаміка.

Л. Н. Чорна

GROUP MYTH AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Along with collective and individual myths, there is the group myth, which stands for extended narratives of a group together with results of the group's defense mechanisms' actions in difficult social situations. A group myth emerges under certain socio-psychological conditions, such as history of a group is being reflected as a certain time interval of its development, sufficient to produce narratives about group's own values, activity, achievements; demand for maintenance of group unity and identity of its members; need for providing of group functioning and management; existence of threats to group integrity with consequent group cohesion and reduction of social distance between its members; increased share of collective forms of decision making and behavior. Chances for a myth to arise increase in difficult social situations, especially crisis and traumatic ones, when a human being is helpless to operate within his/her usual framework, and information is perceived very uncritically. Historical group memory mainstreams in such situations, social problems are intended to be

solved via the experience of previous generations, and a person's ability to influence the course of events substantially diminishes. The latter results in a person's readiness even to believe in unbelievable, if it helps to solve a problem. Following components could be distinguished when analyzing myth as a mean of group coping in difficult social situations: cognitive, which outline situational certainty for group members; emotional, intended to decrease members' anxiety and uncertainty; instructional and regulatory ones for discipline, orienting group activity towards transformation and overcoming of obstacles from social reality. Reflection of difficult social situations by representatives of separate social and professional groups, implemented into products of group work, particularly group myth, makes a promising direction of psychological researches.

Key words: small group, group identity, group phenomenology, group myth, difficult social situations, group interaction, group dynamics.

Постановка проблеми. Мала група, потрапляючи в складні соціальні ситуації, продукує специфічну групову феноменологію, виробляє власні психологічні засоби захисту від цих труднощів. Якщо сила впливу соціальної ситуації на групу перевищує певний критичний рівень, то це відображається в переживаннях членів групи не просто як напруженість, стрес або конфлікт, а власне як криза або травма. У результаті група втрачає адаптивний потенціал, здатність правильно відображати соціальну дійсність, через що виникають групові ілюзії в її сприйнятті. Формується соціально-психологічне підґрунтя для утворення групової міфології. Однак у складних соціальних ситуаціях міф може виконувати в групі не лише захисну, а й дієво-перетворювальну, наснажувальну та інтегрувальну функції.

Виникнення групових упереджень, бар'єрів, ілюзій, міфів як наслідків міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії в складних соціальних ситуаціях призводить до соціальних непорозумінь, несправедливих звинувачень, конфліктів. Водночас під впливом складних соціальних ситуацій члени групи згуртовуються, діють синергетично та досягають результатів діяльності, яких неможливо було б досягти за інших обставин. Чому вектор групової взаємодії в одних випадках має негативну громадську спрямованість, а в інших позитивну – питання, яке становить не лише науковий інтерес, а й практичну потребу сучасного українського суспільства. Наразі груповий міф є одним із найбільш цілісних, аутентичних і найменш досліджених психологічних феноменів групової взаємодії. Тому визначення особливостей психологічної феноменології групової взаємодії в соціально-психологічних умовах, які характеризуються певним рівнем складності, – актуальне суспільне, соціальне значуще завдання наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми. Якщо розглядати функціонування міфів у соціальному просторі, то, безумовно, у проміжку між

колективним рівнем (рівнем великих соціальних груп, народів, етносів, спільнот) і індивідуальним рівнем, де конструюється особистісний міф конкретної людини, має бути й груповий міф. На сьогодні найбільш досліджуваним і, напевно, єдиним науково ідентифікованим різновидом групового міфу є сімейний міф [1]. Але ж до групових міфів можуть належати й будь-які інші міфи, які функціонують на рівні малої групи: міфи виробничих і наукових колективів, навчальних груп, професійних груп і груп, об'єднаних спільними місцем проживання та господарством по забезпеченню помешкань (наприклад, ОСББ, кооперативних дачних об'єднань) тощо. З'ясування специфіки функціонування міфів у цих соціальних групах, безумовно, розширить наукові уявлення про функціонування малої групи в складних соціальних ситуаціях.

Автор терміна “сімейний міф” – італійський дослідник А. Феррейра [2]. Ідея ж функціонування міфу як специфічного групового феномену належить П. Горностаю [3], який розглядає груповий міф як один із механізмів підтримки ідентичності групи. Сюжет міфу може стосуватися історії виникнення групи і її творця, загрози цілісності і втрат унаслідок взаємодії групи із соціальним середовищем, внутрішньогрупових подій та стратегій подолання кризових для існування групи ситуацій. Важливо відзначити, що, коли розбіжність міфу з реальними фактами все ж таки виявляється, група схильна більше вірити міфу, ніж фактам. Такі основні положення розуміння групового міфу за П. Горностаєм, звідки випливає практична значущість дослідження цього феномену, а саме: процес відновлення когніцій достовірного, а не ілюзорного відображення соціальної дійсності членами групи, свідомо регуляція рівноправної та відповідальної взаємодії групи з іншими групами. Усе це наразі малодосліджені аспекти проблематики групової міфології.

С. Маринкевич [4] виділяє, зокрема, функції сімейного міфу: компенсаторну, інтегративну та соціалізувальну. Функції групового міфу в процесі взаємодії соціальних індивідів також мають бути визначені. Огляд підходів до розуміння феномену групового міфу наводить А. Яроцька [5].

Загалом побудова теоретичної моделі групового міфу, яка б пояснювала соціально-психологічні умови та чинники його виникнення, функції та механізми функціонування, а також сприяла долаттю негативного деструктивного впливу на процес взаємодії в складних соціальних ситуаціях та водночас раціональному використанню конструктивної спрямованості міфотворчості групи – одне з актуальних та не розв'язаних на сучасному етапі наукових завдань соціальної психології.

Мета статті: обґрунтувати функціонування групового міфу як психологічного феномену, що відображає складні соціальні ситуації в процесі взаємодії соціальних індивідів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міф як продукт колективної творчості, джерелами виникнення якого, за К. Юнгом, Е. Фроммом, є глибинні, архетипові образи, давно став широкоартикульованим поняттям серед психологів [6–9]. Зазвичай спосіб пояснення світу в міфі, що базується на емоційно-чуттєвих образах, протиставляють науковому мисленню, основою якого є причинно-наслідкові умовиводи та логічні узагальнення. Колективний міф притаманний будь-якому етносу, саме завдяки йому колективне несвідоме передається з покоління в покоління. Він відображає “ранню історію людства”, початок самоусвідомлення себе групою людей. Міфологія поряд з казками, піснями, приказками тощо є засобом соціалізації індивіда, бо міф в образній, найбільш доступній для розуміння людиною формі презентує ритуали та правила поведінки в суспільстві. Як зазначав М. Еліаде, він є прикладом для наслідування [10]. Отже, за визначенням Б. Лінкольна, міф – це ідеологія, представлена як розповідь, наратив [9].

На нашу думку, міф є своєрідною формою відображення довкілля людиною, перехідною від його реального сприйняття до фантазійного тлумачення, креативної, так би мовити, доінтерпретації. Легенда базується на імовірних подіях, але довести, що вони справді відбулися, складно, а то й зовсім неможливо. У колективному міфі частка нерального, казкового, вигаданих подій та дійових осіб зростає, хоч у свідомості людей міф є правдивим. У казках вигаданим є все: сюжет, дійові істоти та їхня поведінка; унаслідок “комбінування усього з усім” неймовірність подій різко зростає; тут аглютинізації (С. Рубінштейн) піддаються різні об’єкти та їхні характеристики [11].

Поряд з колективним у психології також представлений і особистісний міф. Як динамічний механізм зняття напруги внутрішніх конфліктів, він відображає не тільки становлення конкретної культури, а й внутрішню психодинаміку людини [12]. Особистісний міф як поняття David Feinstein & Stanley Krippner почали розглядати в контексті психоаналітичних практик [8]. Очевидно, що сновидіння, які традиційно є матеріалом для таких практик, можуть бути засобом ідентифікації та усвідомлення індивідуальних міфів особистості. Індивідуальний міф, як і колективний, ґрунтується на вірі людини в його істинність, але на відміну від останнього зазвичай не містить казкових фантастичних сюжетів та вигаданих героїв, яких априорі не існує. Хоча, коли йдеться про дитячий вік або про людей з порушеннями психіки, такі міфологічні наративи, звісно, можливі.

Міф є продуктом історії: групи, культури, народу, етносу, спільноти. Зрозуміло, що новостворена група або група, яка існує в часі не так довго, не можуть мати власної історії, традицій та міфу.

Чому в психології з-поміж групових міфів найбільша увага приділяється саме міфам сімейним? Сім’я є групою осіб, поєднаних як біо-

логічно, так і соціально. Тому родинні зв'язки найбільш міцні та емоційно насичені серед усіх інших видів соціальних зв'язків, і вони найбільшою мірою дають людині почуття впевненості та захищеності. А проте саме вони внаслідок своєї первинної екзистенційної визначеності можуть бути найбільш суперечливими, складними, напруженими та часом навіть нестерпними. Кожна сім'я має історію, таємниці, а то й "скелети в шафі", що теж, як не парадоксально, об'єднує сім'ю. Тобто не лише позитивно ідентифіковані членами сім'ї події, а й складні та "негативні" інциденти можуть формувати групову динаміку сім'ї. Родинні історії, багато разів переказані з покоління в покоління, природно, стають міфологізованими. Історії, розказані главою сім'ї, щоб самотвердитися у своїй ролі, з довірою сприйняті нащадками, аби відчутти себе причетними до історії великого роду, теж стають міфами. У разі загрози існуванню сім'ї вона посилює свої захисні функції, а міф – це і є захисний конструкт психіки людини.

Родинні стосунки, серед іншого, уособлюють і владно-підвладні відносини. У єдності членів сім'ї полягає сила цієї соціальної системи, а історії, розказані члену сім'ї в дитинстві значущим дорослим, сприйняті широко та некритично, як інтроєкт, допомагають зберігати єдність сімейної групи і керувати нею. Звідси випливає, що міф – це конструкт функції управління групою.

Отже, у сім'ї складаються всі психологічні та соціально-психологічні передумови для виникнення групової міфології: достатньо великий проміжок часу функціонування групи як соціальної системи, щоб вона мала свою власну історію; глибинні, емоційно насичені стосунки між членами родини; потреба родини зберігати єдність її членів за будь-яких, найскладніших, соціальних умов; екзистенційна потенційна складність і суперечливість стосунків у сім'ї; необхідність керувати сім'єю як певною групою людей, яка виконує спільну діяльність; глибинна, архетипова спрямованість сім'ї на захист її членів. Відповідно, на прикладі сімейного міфу можна виокремити загальні соціально-психологічні умови виникнення групового міфу: наявність історії групи, потреба в збереженні єдності членів групи, потреба в забезпеченні функціонування групи та керування нею; існування загрози цілісності групи і, як реакція на цю загрозу, – згуртування групи та зменшення соціальної дистанції між її членами, коли інформація сприймається ними некритично.

Не кожна сім'я є носієм міфу, він виникає зазвичай у дисфункціональних сім'ях. Має сенс говорити про необхідність міфу, коли межі групи перебувають під загрозою. Отже, груповий міф може виникати в групах, які характеризуються просоціальною та асоціальною спрямованістю.

Імовірність виникнення міфу зростає в складних соціальних ситуаціях. При цьому спостерігається актуалізація історичної пам'яті,

досвіду розв'язання соціальних проблем попередніми поколіннями. Водночас у таких ситуаціях, коли здатність людини впливати на хід подій зменшується, вона готова повірити навіть у неймовірне, аби тільки розв'язати проблему. Цікаво, що О. Веселовський, який досліджував історичну поетику та колективну міфотворчість, звертав увагу на сугестивність образів як механізм сприймання поезії (див. [13]). Помічено, що в складних соціальних ситуаціях, коли зростає невизначеність майбутнього, у суспільстві активізуються міфологічне мислення, віра в потаємні сили, спіритуалізм, навіюваність і сугестивність населення. Так, спіритуалізм зародився в США в роки Громадянської війни; відтак він перетворився на соціальну течію, яка давала людям надію на спілкування з тими, хто загинув у цій війні, надію на позбавлення від рабства, бо в існуванні після смерті всі люди рівні [14]. Палкий прихильник спіритуалізму письменник А. Конан Дойль, який сам втратив сина під час Першої світової війни, писав, що смерть, холодний подих якої відчула майже кожна сім'я, пробудила інтерес до питань життя після смерті [15].

У складних соціальних ситуаціях різко зростає страх невизначеності майбутнього, критерії оцінювання подій стають менш однозначними, так би мовити, "розмитими", а саме розуміння соціальної дійсності часто опосередковується механізмом когнітивного дисонансу. У таких ситуаціях завдяки міфу ступінь визначеності подій для певної групи людей підвищується. Колективне творення міфологічних історій про розгортання певних подій, коли ніхто особисто не несе відповідальності за достовірність фактів, правильність оцінок і не замислюється над істинністю міфу, стає хорошим засобом долання невизначеності, когнітивного наповнення смислами незрозумілих, безглузвих ситуацій.

У кризових умовах у людини "звужується" свідомість і знижується критичність сприйняття світу [16], вона стає здатною повірити у вигадки та міфи, а групи продукують усілякі фантазми [17]. У такий спосіб у її членів послаблюється відчуття тривоги. Отже, міф допомагає групі адаптуватися до складних соціальних ситуацій, роблячи неймовірне ймовірним. Когнітивні та емоційні складові процесу міфотворення тісно пов'язані в таких ситуаціях між собою.

Попри те що міф є вигадкою, теза про спотворення ним дійсності, на нашу думку, є відносною. Адже навіть якщо міф неправильно відбиває конкретні події, він може правдиво передавати соціальні настрої, ідеї, цінності, ставлення до соціальних явищ і подій, спрямовувати діяльність соціальної групи. Тому в процесі міфотворення варто вирізняти також його інтенціональні, настановчо-регулятивні компоненти.

Зауважимо, що вивчення групових міфів у психології розпочалося із сімей аграріїв [1], а саме такі родини якраз і є спадковими за спрямуванням своєї діяльності та близькими до міфологічних, архаїчних, ранніх історичних форм соціального мислення. Якщо реальна група

одночасно є і професійною, і сімейною, як, наприклад, у випадку з діда-прадіда родини ремісників, педагогів, лікарів або шахтарів, то ймовірність наявності міфів у такій малій соціальній групі різко зростає. Але, на жаль, досі міфи сімей, які з покоління в покоління спеціалізувалися на тих чи інших видах професійної діяльності, належним чином не досліджувалися.

На наш погляд, в українських реаліях суспільно значущим міг би бути науковий аналіз сімейної міфології педагогів, лікарів, державних службовців, шахтарів та представників інших професійних груп. Оскільки ситуації соціальної взаємодії цих груп населення впродовж досить тривалого історичного періоду були обтяжені соціальною несправедливістю, а використання представників деяких професійних спільнот (здебільшого педагогів, шахтарів, лікарів) як адміністративного ресурсу в процесі виборчих політичних кампаній є усталеними практиками в Україні, то ймовірність функціонування в цих спільнотах міфів, насамперед як захисного групового механізму, видається цілком вірогідним.

Консолідувальним і позитивним соціально перетворювальним потенціалом зазвичай сповнені розповіді військових, які вірять у справедливість своєї воєнної місії. Історія, яка є продуктом групової творчості військових, з часом може трансформуватися в міф, оскільки поступово наповнюється якимись уявними деталями такої історії. А втім, сутність такого міфу залишатиметься незмінною: перемога над ворогом неминуча, і героїв не спинити в боротьбі проти них. Міф про 300 спартанців, які врятували Грецію від навали персидського війська, що налічувало півтора-два мільйони воїнів, міцно вкорінився в масовій свідомості людей. Насправді битва під Фермопілами була стратегічною і тактичною поразкою греків, а армія завойовників не в тисячу, а в десятки разів перевищувала кількість захисників, але саме ця історична подія, яка згодом перетворилася на міф, стала чинником усвідомлення греками своєї величі.

Легендарний бій українського студентства під Крутами в 1918 році, який врятував українську державність від знищення, за своїм смисловим наповненням, по суті, близький до грецького міфу. В обох випадках захисники зазнали поразки, а багато хто з них загинув, в обох випадках ворог-агресор чисельно у багато разів перевищував кількість захисників. Але у свідомості людей ці події стали символом мужності, сили духу народу та формування національної ідентичності.

Групові історії військових, які народжуються в умовах сьогоденної агресії Росії проти України, – чи то про неймовірний щасливий збіг подій, чи то про витримку і витривалість, чи то про стійкість українських захисників Вітчизни в майбутньому обов'язково стануть героїчним епосом нащадків сучасних українців. У цьому полягає на-снажувальна, підтримувальна, спрямовувальна функція групового міфу.

Висновки. Поряд з колективним та індивідуальним міфами є ще й груповий міф як розгорнутий наратив історії групи і продукт дії захисних групових механізмів у складних соціальних ситуаціях. У міфі, що є засобом долання групою складних соціальних ситуацій, можна виокремити такі складники: когнітивні, що окреслюють ступінь визначеності ситуації для членів групи; емоційні, завдяки яким вдається зменшити їхню тривожність і невпевненість; настановчо-регулятивні, котрі спрямовують діяльність групи на перетворення й долання переходу соціальної дійсності. Аналіз групового міфу, його виникнення у складних соціальних ситуаціях та відображення цих ситуацій представниками окремих соціальних і професійних груп у продуктах групової творчості, зокрема в міфі, є перспективним і актуальним науковим завданням.

Список використаних джерел

1. Сельвини Палаццоли, М., Босколо, Л., Чеккин, Д., & Прата, Д. (2010). *Парадокс и контрпарадокс. Новая модель терапии семьи, вовлеченной в шизофреническое взаимодействие*. Москва: Когито-центр.
2. Ferreira, A. J. (1996). Family myths. *Psychiatric Research Reports*, 20, 186–191.
3. Горностаї, П. П. (2007). Проблема групового бессознательного в социальной психологии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.
4. Маринкевич, С. М. (2014). Вивчення сімейних міфів, їх функцій та характеристик у сучасних психологічних дослідженнях. *Філософія. Культура. Життя*, 40, 170–178.
5. Яроцька, А. С. (2014). Феномен групового міфу малої групи як колективного суб'єкта. *Проблеми сучасної психології*, 23, 746–753.
6. Фромм, Э. (1992). *Душа человека*. Москва: Республика.
7. Юнг, К. Г. (1996). *Душа и миф: шесть архетипов*. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества.
8. Feinstein, D., & Krippner, S. (2009). *Personal Mythology: Using Ritual, Dreams, and Imagination to Discover Your Inner Story*. Fulton: Energy Psychology Press.
9. Lincoln, V. (1999). *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.
10. Элиаде, М. (2010). *Аспекты мифа*, 4-е изд. Москва: Академический Проект.
11. Рубинштейн, С. Л. (1989). *Основы общей психологии*, т. 1. Москва: Педагогика.
12. Гуцол, С. Ю. (2016). Психологічні особливості організації сюжетів “міфологічного типу” в контексті наративного самопроєктування особистості. *Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка*, 2, 38–44.
13. Роменець, В. А. (1995). *Історія психології ХІХ – початку ХХ століття*. Київ: Вища школа.
14. Смит, Дж. (2011). *Псевдонаука и паранормальные явления. Критический взгляд*. Москва: Альпина нон-фикш.
15. Дойл, А. Конан (2010). *История спиритуализма*. Харьков: Клуб Семейного Досуга.
16. Магомед-Эминов, М. Ш. (2006). *Экстремальная психология*, т. 2. Москва: Психоаналитическая ассоциация.

17. Маричева, А. В. (2007). Фантазматичне функціонування соціальної групи. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 5–6, 56–60.

References

1. Selvini Palatstoli, M., Boskolo, L., Chekkin, D., & Prata, D. (2010). *Paradoks i kontraparadoks. Novaya model terapii semyi, вовлеченой в шизофреническое взаимодействие* [Paradox and Counterparadox. A New Model of Family Therapy Involved in Schizophrenic Interaction]. Moscow: Kogito-tsentr (rus).
2. Ferreira, A. J. (1996). Family myths. *Psychiatric Research Reports*, (20), 186–191.
3. Hornostay, P. P. (2007). Problema gruppovogo bessoznatelnogo v sotsialnoy psikhologii [The Problem of Group Unconscious in Social Psychology]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 18 (21), 30–39 (rus).
4. Marynkevych, S. M. (2014). Vychennia simeinykh mifiv, yikh funktsii ta kharakterystyk u suchasnykh psykholohichnykh doslidzhenniakh [Study of Family Myths, their Functions and Characteristics in Modern Psychological Research]. *Filosofia. Kultura. Zhyttia*, (40), 170–178 (ukr).
5. Yarotska, A. S. (2014). Fenomen hrupovoho mifu maloi hrupy yak kolektyvnoho subiekta [The Phenomenon of Group Myth of a Small Group as a Collective Subject]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, (23), 746–753 (ukr).
6. Fromm, E. (1992). *Dusha cheloveka* [Human Soul]. Moscow: Respublika (rus).
7. Yung, K. G. (1996). *Dusha i mif: shest arkhetipov* [Soul and Myth: Six Archetypes]. (Transl. from English). Kyiv: Gosudarstvennaya biblioteka Ukrainy dlya yunoshestva (rus).
8. Feinstein, D., & Krippner S. (2009). *Personal Mythology: Using Ritual, Dreams, and Imagination to Discover Your Inner Story*. Fulton: Energy Psychology Press.
9. Lincoln, B. (1999). *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.
10. Eliade, M. (2010). *Aspekty mifa* [Aspects of Myth]. (Transl. from French, 4-th ed.). Moscow: Akademicheskii Proekt (rus).
11. Rubinshteyn, S. L. (1989). *Osnovy obshchey psikhologii* [Basics of general psychology]. Vol. 1. Moscow: Pedagogika (rus).
12. Hutsol, S. Yu. (2016). Psykholohichni osoblyvosti orhanizatsii syuzhetiv “mifolohichnoho typu” v konteksti naratyvnoho samoproektuvannya osobystosti [Psychological Peculiarities of the Organization of “Mythological Type” Stories in the Context of Narrative Self-Design of a Personality]. *Visnyk NTUU “KPI”. Filosofia. Psykholohiia. Pedahohika*, (2), 38–44 (ukr).
13. Romenets, V. A. (1995). *Istoriia psykholohii XIX – nachatku XX stolittia* [History of Psychology XIX – Early XX Century]. Kyiv: Vyscha shkola (ukr).
14. Smith, J. (2011). *Psevdonauka i paranormalnye yavleniya. Kriticheskiy vzglyad* [Pseudoscience and Paranormal. Critical look]. Moscow: Alpina non-fikshn (rus).
15. Doyl, A. Konan (2010). *Istoriya spiritualizma* [Spiritualism History]. Kharkiv: Klub Semeynogo Dosuga (rus).
16. Magomed-Eminov, M. Sh. (2006). *Ekstremalnaya psikhologiya* [Extreme Psychology]. Vol. 2. Moscow: Psikhoanaliticheskaya assotsiatsiya (rus).
17. Marycheva, A. V. (2007). Fantazmatychnе funktsionuvannya sotsialnoi hrupy [Fantasmatic functioning of the social group]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, (5–6), 56–60 (ukr).